

**ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ
ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η Τάξη των ιερών ακολουθιών στην Αρμενική και στην
Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη.
Η περίπτωση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας»**

**«“Taksis” of services in the Armenian and Greek
Orthodox Church in Constantinople. The case of the
sacrament of the Eucharist»**

ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ Α. ΖΑΦΕΙΡΗΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΞΥΝΑΔΑΣ

ΠΑΤΡΑ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2024

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή **Παντελεήμονος Ζαφείρη** που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

**«Η Τάξη των ιερών ακολουθιών στην Αρμενική και στην
Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη.
Η περίπτωση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας»**

**«“Taksis” of services in the Armenian and Greek
Orthodox Church in Constantinople. The case of the
sacrament of the Eucharist»**

ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ Α. ΖΑΦΕΙΡΗΣ

Επιτροπή Επίβλεψης Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής: Ευνάδας Εμμανουήλ Καθηγητής ΕΑΠ (ΠΑΕΑΚ)	Συν - Επιβλέπων Καθηγητής: Δεσπότης Σωτήριος Καθηγητής ΕΑΠ (ΕΚΠΑ)
--	---

ΠΑΤΡΑ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2024

Περίληψη

Κατά τη διάρκεια των πρώτων χριστιανικών αιώνων, στις κατά τόπους χριστιανικές εκκλησίες παρατηρήθηκε η ανάπτυξη διαφορετικής λειτουργικής τάξης στη διάρθρωση των ακολουθιών. Στην πραγματικότητα πρόκειται για την παράδοση που δημιουργήθηκε στις τοπικές εκκλησίες του χριστιανισμού από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης τους. Η μελέτη της λειτουργικής παράδοσης της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας και της αρμενικής χριστιανικής εκκλησίας αποτελεί τον κύριο σκοπό για τη σύγκριση της ιστορικής εξέλιξης της λειτουργικής διάταξης των ιερών ακολουθιών και τον εντοπισμό συγκλίσεων και αποκλίσεων. Πιθανόν λειτουργικές ομοιότητες σε επίπεδο τυπικού των ακολουθιών, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι δύο εκκλησίες διατηρούν στενές επαφές μέσα από τη λειτουργική τους ζωή. Σημαντική θεωρείται η συγκριτική μελέτη των ιερών ακολουθιών των δύο εκκλησιών, καθώς και η αποτύπωση τους στη σημερινή λειτουργική καθημερινότητα στην Κωνσταντινούπολη όπου συνυπάρχουν με αρμονικό τρόπο.

Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον προσεγγίζεται η ιστορική εξέλιξη της διάταξης των ακολουθιών στην αρμενική χριστιανική εκκλησία καθώς και στην ελληνική ορθόδοξη εκκλησία, αφού οι ομοιότητες και οι διαφορές αποτελούν σημείο σύγκρισης μεταξύ των δύο λειτουργικών τύπων. Αυτή η συγκριτική μελέτη οδηγεί την έρευνα στο τομέα της Λειτουργικής στην κατανόηση και την τελική διαμόρφωση των τυπικών διατάξεων για τις ακολουθίες της χριστιανικής λατρείας. Η παρούσα έρευνα έχει ως σκοπό να διερευνήσει μέσα από μια μελέτη τους λόγους που οδήγησαν στη διάκριση και διαφοροποίηση των λειτουργικών τύπων για τις αρχαίες εκκλησίες της ανατολής. Επιπλέον, επιχειρείται να αναδειχθούν οι κοινωνικοί, ανθρωπολογικοί και πολιτικοί παράγοντες που διαφοροποίησαν τις τοπικές εκκλησίες σε σχέση με τη θεολογία τους ενώ διερευνάται η συμβολή της μουσικής στη διαμόρφωση πιθανών ομοιοτήτων και διαφορών για τη λειτουργική καθημερινή ζωή των πιστών αυτών των εκκλησιών.

Λέξεις – Κλειδιά

Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία, Αρμενική Ορθόδοξη Εκκλησία, Τυπικό, Λειτουργική Τάξη, Ακολουθίες, Θεία Ευχαριστία, Θρησκευτικές κοινότητες Κωνσταντινούπολης.

Abstract

During the early christian centuries, in the local christian churches the development of a different liturgical order in the structure of the services was observed. In fact, this is the tradition that developed in the local christian churches from the earliest years of their foundation. The study of the liturgical tradition of the greek orthodox church and the armenian christian church is the main purpose for comparing the historical development of the liturgical order of the sacred sequences and identifying convergences and divergences. Possible liturgical similarities at the level of the formality of the sequences lead to the conclusion that the two churches maintain close contacts through their liturgical life. A comparative study of the sacred sequences of the two churches is considered important, as well as their reflection in today's liturgical daily life in Constantinople, where they coexist in a harmonious way.

Of particular interest is the historical development of the order of the services in the armenian christian church and in the greek orthodox church, since the similarities and differences are a point of comparison between the two liturgical types. This comparative study leads the research in the field of liturgy to the understanding and final formulation of the formal arrangements for the sequences of christian worship. This research aims to explore through a study the reasons that led to the distinction and differentiation of liturgical types for the ancient churches of the east. Furthermore, it attempts to highlight the social, anthropological and political factors that differentiated the local churches in relation to their theology while exploring the contribution of music in shaping possible similarities and differences for the liturgical daily life of the believers of these churches.

Keywords

Greek Orthodox Church, Armenian Orthodox Church, “Taksis”, Liturgical Order, Services, Eucharist, Religious communities of Constantinople.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ξενόγλωσσες Βιβλιογραφικές Αναφορές

Antreassian, E. (2008). *Remembrance of Him. A course on the Divine Liturgy of the Armenian Church. Student Text*. New York: Eastern Diocese of the Armenian Church of America.

Arzoumanian, Z. (2007). *Theology of the Armenian Apostolic Orthodox Church*. California-Burbank: Western Diocese of the Armenian Church.

Arzoumanian, Z. (2010). *Studies in Armenian Church. Origins, Doctrine, Worship*. California-Burbank: Western Diocese of the Armenian Church of North America.

Atayan, R. A. & Nersessian, V. N. (1999). *The Armenian Neume System of Notation. Study and Analysis*. n.p. : Curzon Press – Routledge.

Brock, S. (2006). Some distinctive features in Syrian liturgical texts. In R. R. Ervine (ed.), *International Symposium in Honor of the 40th Anniversary of St Nersess Armenian Seminary* (pp. 141-160). n.p. : St Vladimir's Seminary Press.

Bromige, T. (2023). *Armenians in the Byzantine Empire. Identity, Assimilation and Alienation from 867 to 1098*. n.p. : B.I. Tauris.

Bulut, E. A. (2017). *Minorities in Constitution Making in Turkey*. n.p. : Cambridge Scholars Publishing.

Conybeare, F. C. (1905). *Rituale Armenorum*. Oxford: Clarendon Press.

Frannery, A. (1975). Vatican Council II. In *The Conciliar and Post Conciliar Documents* Vol. I. New York: Costello.

Gulbekian, E. (2013). *Armenian Sacred and Folk Music*. n.p. : Routledge.

Kermian, M. & McQueen, A.N. (2010). *Welcome to the Armenian Church. Essentials about the Armenian Church, faith, religious culture and traditions from ancient times to present.* California-Burbank: Western Diocese of the Armenian Church of North America.

Malan, S. C. (1870). *The Divine Liturgy of The Armenian Church.* London: David Nutt.

Morris, B. & Ze'evi, D. (2019). *The Thirty-Year Genocide. Turkey's destruction of its Christian minorities 1894-1924.* n.p. : Harvard University Press.

Ormanian, M. (1912). *The Church of Armenia. Her history, Doctrine, Rule, Discipline liturgy, Literature and Existing condition.* n.p. : A. R. Nowbray.

Sheklian, C. (2014). Venerating the Saints, remembering the City: Armenian memorial practices and community formation in contemporary Istanbul. In *Armenian Christianity Today. Identity Politics and Popular Practice* (pp. 145-170). New York: Routledge.

Stopka, K. (2017). *Armenia Christiana. Armenian religious identity and the churches of Constantinople and Rome (4th-15th Century).* Poland-Krakow: Jagiellonian University Press.

Tahmizian, N. (1998). Monodische denkmaler alt-armeniens. Die traditionder Armenischen Psalmodie. In V. Nersessian (ed.). *Essays on Armenian Music* (pp. 191–222). n.p.: Routledge.

Teule, H. (2005). The transmission of Islamic culture to the world of Syriac Christianity. In J.J. Van Ginkel, H.L. Murre–Van Den Berg & T.M. Van Lint, (ed.) *Redefining Christian Identity. Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam* (pp. 167-184). n.p. : Peeters Publishers & Department of Oriental Studies.

Ελληνόγλωσσες Βιβλιογραφικές Αναφορές

Αγγελόπουλος, Α. (2015). *Εκκλησιαστική Ιστορία. Ιστορία των θεσμών διοικήσεως και ζωής της εκκλησίας της Ελλάδος.* Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Ανδρέου, Θ. (2006). *Απαντήσεις σε ερωτήματα συμβολικά.* Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Αντωνάκης, Α. (2005). *Η διδασκαλία της εν Χαλκηδόνι Δ' Οικουμενικής Συνόδου και ο Αντιχαλκηδονισμός, αρχαίος και σύγχρονος*. (Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα Θεολογίας, Αθήνα.

Απρεσιάν, Μ. (2014). *Οι μεταχαλκηδόνιοι άγιοι στα αρμενικά συναξάρια*, (Διδακτορική Διατριβή). ΑΠΘ - Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη.

Βακαλόπουλος, Κ. (1964). *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (Τόμος Β'). Θεσσαλονίκη: χ.ε.

Γρηγόριος, Μητρ. Χίου. (1871). *Περί ενόσεως των Αρμενίων μετά της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*. Κωνσταντινούπολη: Τυπογραφείο Αντωνίου Κορομηλά.

Θεοδώρου, Ε. (1989). Το οδοιπορικό της Αιθερίας εξ επόψεως Λειτουργικής, Α' μέρος. στο *Θεολογία*, τόμος Ξ' (τεύχος 4). Αθήνα: χ.ε.

Θεοδώρου, Ε. (1990). Το οδοιπορικό της Αιθερίας εξ επόψεως Λειτουργικής, Β' μέρος. Στο *Θεολογία*, τόμος ΞΑ' (τεύχος 1). Αθήνα: χ.ε.

Καρμίρης, Ι. (1953). *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας* (Τόμος Β'). Αθήνα: χ.ε.

Κοραής, Α. (2018). *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*. Κιτρομηλίδης, Π. (επιμ.). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Ματσούκας, Ν. (2003). *Δογματική και Συμβολική Θεολογία* (Τόμος Β'). Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας.

Ματσούκας, Ν. (2003). *Οικουμενική Κίνηση: Ιστορία Θεολογία*. Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας.

Μεταλληνός, π. Γ. (2001). Τουρκοκρατία – Το «Γένος των Ορθοδόξων» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. στο Μ. Μπέγζος, Στ. Πορτελάνος, Αλ. Καρυώτογλου & π. Γ. Μεταλληνός. *Η Ορθοδοξία ως Κληρονομιά*, Τόμος Β', Η Ορθόδοξη Εκκλησία σε Ανατολή και Δύση. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Παπαγεωργίου, Ν. (2014). Οι Χριστιανοί στον αραβικό κόσμο. Ζητήματα έρευνας. στο *Σύνθεσις*, τόμος 3, (τεύχος 1). Θεσσαλονίκη: Τμήμα Θεολογίας ΑΠΘ.

- Παπαδόπουλος, Γ. (1904). *Ιστορική επισκόπησις της Βυζαντινής Εκκλησιαστικής μουσικής*. Αθήνα: Τύποις Πραξιτέλους.
- Παπαδόπουλος, Στ. (2006). Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος (451). Το οικοδόμημα της Χριστολογίας, στο *Θεολογία*, τόμος ΟΖ' (τεύχος 2). Αθήνα: χ.ε.
- Παπαρηγόπουλος, Κ. (1925). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Τόμος 7). Αθήνα: χ.ε.
- Τσομπανίδης, Σ. (2008). *Η Συμβολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας και Θεολογίας στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών*. Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας.
- Φειδάς, Βλ. (1994). *Εκκλησιαστική Ιστορία* (Τόμος Α'). Αθήνα: χ.ε.
- Φίλιας, Γ. (2006). *Λειτουργική* (Τόμος Α'). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Φουντούλης, Ι. (1966). *Το Λειτουργικόν έργον Συμεών του Θεσσαλονίκης. Συμβολή εις την ιστορίαν και θεωρίαν της Θείας Λατρείας*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Φουντούλης, Ι. (1969). *Λειτουργική. (Πανεπιστημιακαί παραδόσεις)* (Τεύχος Ε'). Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Φουντούλης, Ι. (1971). *Λογική Λατρεία*. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.
- Φουντούλης, Ι. (1977). *Λειτουργικά Θέματα* (Τεύχος Α'). Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Φουντούλης, Ι. (1977). *Λειτουργικά Θέματα* (Τεύχος Β'). Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Φουντούλης, Ι. (1977). *Λειτουργικά Θέματα* (Τεύχος Γ'). Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Φουντούλης, Ι. (1979). *Λειτουργικά Θέματα* (Τεύχος Δ'). Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Φουντούλης, Ι. (1986). *Λειτουργικά Θέματα* (Τεύχος Ε'). Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Φουντούλης, Ι. (1986). *Λειτουργικά Θέματα* (Τεύχος ΣΤ'). Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Φουντούλης, Ι. (1986). *Λειτουργικά Θέματα* (Τεύχος Ζ'). Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Φουντούλης, Ι. (1987). *Λειτουργικά Θέματα* (Τεύχος Η'). Θεσσαλονίκη: χ.ε.

- Φουντούλης, Ι. (1993). *Λειτουργική Α΄. Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*. Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Φουντούλης, Ι. (1999). *Το Άγιον Βάπτισμα. Ιστορικό-Τελετουργική θεώρηση*. Αθήνα: Κλάδος εκδόσεων επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Φουντούλης, Ι. (χ.ε.). *Κείμενα Λειτουργικής. Ακολουθία του Νυχθημερού (Τεύχος Α΄)*. Θεσσαλονίκη: Ιχθύς.
- Φουντούλης, Ι. (χ.ε.). *Κείμενα Λειτουργικής. Θέματα Ευχολογίου (Τεύχος Β΄)*. Θεσσαλονίκη: Ιχθύς.
- Φουντούλης, Ι. (χ.ε.). *Κείμενα Λειτουργικής. Θεία Λειτουργία (Τεύχος Γ΄)*. Θεσσαλονίκη: Ιχθύς.
- Φουντούλης, Ι. (χ.ε.). *Τελετουργικά Θέματα. «Ευσχημόνως και κατά τάξιν» (Τόμος Α΄)*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία.
- Χασιώτης, Ι. (2001). *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Ware, K. (1993). *Ενορία και Ευχαριστία. Η Ορθόδοξη εμπειρία στον Δυτικό Κόσμο. στο Ενορία, προς μια νέα αποκάλυψη, σειρά «Ορθόδοξη Μαρτυρία» αρ. 37*. Αθήνα: Ακρίτας.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.